

УДК 271,2

DOI: 10.35332/2411-4677.2024.24.9

Ірина ПРЕЛОВСЬКА*

Iryna PRELOVSKA**

ORCID.org/0000-0003-3114-9871

**СИНОДАЛЬНО-КАНОНІЧНИЙ ТОМОС
ВСЕЛЕНСЬКОГО КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО
ПАТРІАРХАТУ 13 ЛИСТОПАДА 1924 Р.:
ПРИЧИНИ Й ОБСТАВИНИ ПОЯВИ ТА НАСЛІДКИ
ДЛЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(До 100-ої річниці з нагоди підписання документа)**

**THE SYNODAL-CANONICAL TOMOS OF THE
ECUMENICAL PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE
ON 13 NOVEMBER 1924: REASONS AND CIRCUMSTANCES
OF ITS APPEARANCE AND CONSEQUENCES
FOR THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE
(To the 100th anniversary of the signing of the document)**

Актуальність дослідження зумовлена 100-літтям відзначення важливої події в історії Православних Церков України, Другої Речі Посполитої Польської, Росії та Константинопольського патріархату (Туреччина) — проголошення автокефалії Польської Православної Церкви шляхом підготовки, підписання та вручення Синодально-Канонічного Томосу 13 листопада 1924 р. До цієї події були причетні політичні структури, уряди й церковні очільники кількох країн, які давали їй протилежні. Ініціатором відокремлення від Росії та Московського патріархату, з огляду на

13 листопада 2024 р. виповнюється 100 років із часу підписання Синодально-Канонічного Томосу Вселенського Константинопольського патріархату про надання автокефалії Польській Православній Церкві. Статтю присвячено аналізу обставин у Другій Речі Посполитій (1918–1939), які призвели до отримання Православної Церквою в Польщі Синодально-Канонічного Томосу Вселенської патріархії від 13 листопада 1924 р. та її виходу з юрисдикції Московського патріархату на чолі з патріархом Московським і всієї Росії Тихоном Белавіним.

* Доктор історичних наук, доктор церковно-історичних наук, професор, професор Київської православної богословської академії, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

** Doctor of History, Doctor of Church History, Professor, Professor of the Kyiv Orthodox Theological Academy, Leading Researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

багаторічну колоніальну політику Російської імперії стосовно зруйнованої та поневоленої Польської держави після 1795 р., був польський уряд на чолі з Юзефом Пілсудським. Ця подія є однією з тих, які мали значення для організації Православної Церкви в Другій Речі Посполитій на початку 1920-х рр. Через відсутність доступу до документальних джерел недослідженою залишається діяльність Вселенських Константинопольських патріархів під час революційних змін в устрої Турецької держави з приходом до влади першого президента Туреччини Мустафи Кемалю Ататюрка та запровадження його політики щодо грецького населення держави, зокрема Фанару. Як не парадоксально, але різко негативне ставлення (хоч і з різних причин) продемонстрували і Московський патріархат, і Всеукраїнська православна церковна рада разом із митрополитом УАПЦ Василем Липківським.

Проблему дослідження Синодально-Канонічного Томосу від 13 листопада 1924 р. актуалізує процес скликання Об'єднавчого Православного Церковного Собору Православної Церкви України 15 грудня 2018 р. та подальше підписання і вручення Патріаршого й Синодального Томосу про надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України 6 січня 2019 року¹.

Аналіз досліджень і публікацій. Після тривалої перерви та повної відсутності в українській ра-

Діяльність очільників Православної Церкви в Речі Посполитій Польській у юрисдикції Московського патріархату, митрополитів Георгія (Юрія) Ярошевського та Діонісія Валединського в цей період мало досліджена через брак документальних джерел. Досі залишається невідомою доля самого документа про надання автокефалії Константинопольським патріархатом за участю очільників цієї Церкви в 1920-ті рр. Незрозуміло, яким чином у 1948 р. цей Томос перестав бути актовим документом для Польської Автокефальної Православної Церкви і Московська патріархія видала власне рішення про її автокефалію у вигляді витягу з протоколу засідання Священного Синоду. Складним для дослідження є вивчення діяльності Константинопольських патріархів в умовах політики розбудови світської держави президентом Туреччини Мустафою Кемалем Ататюрком (1923–1938). Окремою проблемою є висвітлення реакції Української Автокефальної Православної Церкви на чолі з митрополитом Василем Липківським в радянській Україні на появу Томосу 13 листопада 1924 р.

Ключові слова:

Синодально-Канонічний Томос від 13 листопада 1924 р., Православна Церква, Вселенський Константинопольський патріархат, Константинопольський

дянській історіографії розвідок із указаної проблеми сучасна українська історіографія з 1991 р. збагатилася публікаціями та аналізом джерел з історії Православної Церкви. Події, пов'язані з процесом відокремлення Української Церкви від Російської у ХХ ст., спонукали до вивчення документів з історії Православної Церкви у 1920-х рр. Цьому процесу сприяло, з одного боку, надходження з-за кордону документальних, науково-популярних та періодичних видань, опублікованих свого часу в середовищі української діаспори, а з другого — відродження вітчизняних історико-церковних досліджень, ґрунтованих на українських архівах та спецфондах державних бібліотек.

Джерел із обраної нами проблематики виявлено небагато, оскільки в радянський час ця тема не могла потрапити в науковий дискурс, а в часи незалежності України виявилось, що таких джерел майже немає, як і досі немає реального доступу ані до архіву Константинопольського патріархату у м. Стамбул (Туреччина), ані до архіву Варшавської митрополії (Республіка Польща), ані до російських архівосховищ. Поки що виявлено опубліковані тексти українською та російською мовами самого Синодально-Канонічного Томосу від 13 листопада 1924 р., а також короткі згадки про це в історіографічних публікаціях.

патріарх Мелетій IV Метаксакіс (1921–1923), Константинопольський патріарх Григорій VII Зервудакіс (1923–1924), Константинопольський патріарх Костянтин VI Арабоглу (1924–1925); Константинопольський патріарх Василій III Георгіадіс (1925–1929), Московський патріарх Тихон Белаві, митрополит Георгій (Юрій) Ярошевський (1921–1923), митрополит Діонісій Валединський (1923–1948), митрополит УАПЦ Василь Липківський, Українська Автокефальна Православна Церква (1921–1930), Московський патріархат, Друга Річ Посполита Польська, Українська Народна Республіка (УНР), Туреччина, автокефалія.*

November 13, 2024 marks the 100th anniversary of the signing of the Synodal-Canonical Tomos of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople on granting autocephaly to the Polish Orthodox Church. The article is devoted to the analysis of those circumstances in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1918–1939), which led to the receipt by the Orthodox Church in Poland of the Synodal-Canonical Tomos of the Ecumenical Patriarchate of November 13, 1924 and, with the assistance of the Polish state government, to withdraw from the jurisdiction of the Moscow Patriarchate headed by St. Patriarch of Moscow and

* Принагідно висловлюю подяку за уточнення написання особових даних патріархів турецькою та грецькою мовами шановній пані Ользі Лановенко і монахові Кипріану Барилу.

Мартирологію Українських Церков — збірку документів, матеріалів та християнського самвидаву України — свого часу упорядкували й видали Осип Зінкевич та Олександр Воронін. Досі вона залишається єдиним повним варіантом українського перекладу з оригіналу Томосу, що публікується як переклад із французької перекладу грецького оригіналу. Про це вказано при публікації: «За згідність французького перекладу з грецького оригіналу: перекладач (-) Константи́нідіс, Вселенський Патріархат»². Крім самого тексту Томосу, у цій збірці вміщено також переклад із російської мови на українську листа митрополита Варшавського і всієї Польщі Діонісія Валединського від 29 листопада 1927 р. до місцєблюстителя Московського патріаршого престолу Сергія Страгородського з приводу категоричної відмови визнавати чинність Томосу Константинопольської патріархії³.

Джерелами, які свідчать про ставлення УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським до проблеми отримання Томосу 1924 р., є «Меморандум пленуму Всеукраїнської Православної Церковної Ради відносно єднання Церков і вселенскості Церкви» (1924) та «Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського патріарха Василя III» (13 лютого 1926 р.)⁴. Тексти цих документів демонструють негативне ставлення діячів УАПЦ до проблем надання статусу автокефалії Вселенським патріархатом

All Russia Tikhon (Belavin). The activities of the heads of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth under the jurisdiction of the Moscow Patriarchate, Metropolitans George (Yuri) (Yaroshevsky) and Dionysius (Valedynskiy) during this period have been little researched due to the lack of documentary sources. The fate of the document on the granting of autocephaly by the Patriarchate of Constantinople with the participation of the leaders of this Church in the 1920s is still unknown. It is unclear how in 1948 this Tomos ceased to be an act document for the Polish Autocephalous Orthodox Church and the Moscow Patriarchate issued its own decision on the autocephaly of the Polish Church in the form of an extract from the minutes of the meeting of the Holy Synod. The study of the activities of the Patriarchs of Constantinople in the conditions of the policy of building a secular state by the President of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk (1923–1938), is difficult for research. A separate problem is the coverage of the reaction of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, led by Metropolitan Vasyl Lypkivskiy in Soviet Ukraine, to the appearance of Tomos on November 13, 1924.

Key words: Synodal-Canonical Tomos of November 13, 1924, Orthodox Church, Ecumenical Patriarchate of Constantinople, Patriarch of Constantinople Meletius IV (Metaksakis) (1921–1923), Patriarch of Constantinople Gregory VII (Zervoudakis) (1923–1924), Patriarch of Constantinople

Православним Церквам з огляду на власний погляд на устрій Православної Церкви кожного народу як національної, закріпленій у «Київських канонах» 1921 р.⁵

Цій проблемі присвятили увагу українські дослідники, зокрема О. Лотоцький⁶, І. Власовський⁷, С. В. Савчук та Ю. Мулик-Луцик⁸, о. Тимофій Міненко⁹ та ін. Окремо відзначимо публікацію митрополита Паризького та всієї Франції Мішеля Ляроша, присвячену власне Томосу 1924 р., політичним обставинам його появи¹⁰. Сучасні українські дослідники також долучилися до вивчення проблем церковної історії в Другій Речі Посполитій Подільській: О. Саган¹¹, А. Стародуб¹², В. Борщевич¹³, прот. Михаїл Йосифчук¹⁴, І. Преловська¹⁵ та ін.

Серед закордонних дослідників варто відзначити публікацію з історії Вселенського Константинопольського патріархату в ХХ ст. доктора богослів'я, митрополита Аркалогоріонського в Іракліонському окрузі на о. Крит Андрія Нанакіса¹⁶. У своїй статті він подає стислий огляд діяльності Константинопольських патріархів у ХХ ст., зокрема і в період підготовки, підписання та подальшого отримання Синодально-Канонічного Томосу від 13 листопада 1924 р.

Російська наукова та конфесійна історіографія містить мало публікацій з історії Православної Церкви в Другій Речі Посполитій 1920-х рр. Причому всі праці дають виразно негативну оцінку обставинам отримання автокефалії й Синодально-Канонічного Томосу Вселенської патріархії 13 листопада 1924 р., діяльності польського уряду та очільника Православної Церкви Митрополита Варшавського і Холмського, екзарха Православної Церкви в Польщі Георгія (Юрія) Ярошевського в 1921–1923 рр., а також подальші заперечення чинності Томосу з боку Московського патріархату у спілкуванні з митрополитом Діонісієм Валединським. Особливістю публікацій російських дослідників є те, що вони не посилаються на видання істориків інших країн, крім своїх співвітчизників як у Росії, так і в інших країнах. Ідеться про публікації російських церковних і світських істориків, що вивчали цю тематику: К. Фотієва¹⁷, О. Світича¹⁸, прот. В. Ципіна¹⁹, М. Шкаровського²⁰ та ін.

Constantine VI (Araboglu) (1924–1925); Constantinople Patriarch Basil III (Georgiadis) (1925–1929), Moscow Patriarch Tikhon (Belavin), Metropolitan George (Yuri) (Yaroshevsky) (1921–1923), Metropolitan Dionysius (Valedynskyi) (1923–1948), Metropolitan Vasyl Lipkivskyi of the UAPC, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930), Moscow Patriarchate, Second Polish Commonwealth, Ukrainian People's Republic (UNR), Turkey, autocephaly.

Метою статті є аналіз самого тексту Синодально-Канонічного Томосу Вселенської патріархії 13 листопада 1924 р. і тих політичних і церковних відносин, які склалися в контексті отримання автокефалії на початку 1920-х рр. у Другій Речі Посполитій Польській, Туреччині, УСРР та РСФРР.

Виклад основного матеріалу. Політичні відносини між польським урядом та представниками УНР, які опинилися на території Другої Речі Посполитої, формувалися на засадах вимушених поступок з боку українців. 21 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії України А. Левицький та міністр закордонних справ Польщі Я. Домбський із метою створення антибільшовицького фронту підписали конвенції, за якими УНР погоджувалася на анексію Польщею західноукраїнських земель — Галичини, Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщини, Західної Волині та частини Полісся. На території трьох останніх існували єпархії Російської Церкви, які очолювали вікарні архиєреї: Волинська — єпископ Крем'янецький Діонісій Валединський, Холмська — єпископ Більський Сергій Корольов та Мінська, згодом Поліська, керівником якого був архієпископ Мінський і Турівський Георгій (Юрій) Ярошевський, але фактично опікувався єпископ Пантелеймон Рожновський. Після підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору, суть якого полягала у визнанні УСРР та анексії Польщею західноукраїнських земель за Варшавським договором, почалось унормування церковного життя на території Польщі та підготовка до отримання спочатку автономного, а відтак і автокефального статусу Православної Церкви.

Серед українців на 1921 р. налічувалося православних 2,7 млн осіб; вони проживали у Волинському та Поліському воєводствах, а також на Холмщині й Підляшші, зокрема: Західна Волинь — 1,5 млн осіб, Полісся — 437 тис. осіб, Холмщина — 263 тис. осіб та Підляшшя — 257 тис. осіб. За даними станом на 1921 р. про загальну кількість православних, — 3,625500 млн осіб, українці складали 70 % православних вірян в новоутвореній та визнаній міжнародними договорами Польській державі²¹. На території Варшавського воєводства проживало 4637 православних, розміщених в основному в столиці держави, де вони користувались кількома храмами, зокрема Святої Марії Магдалини в передмісті Прага, що став кафедральним з 1921 р. для Польської Православної Церкви.

Очільником Православної Церкви в Речі Посполитій Польській на початку 1920-х рр. був Митрополит Варшавський і Хо-

лмський, екзарх Православної Церкви в Польщі Георгій (Юрій) Ярошевський (18 листопада 1872, с. Тернівка (нині Крижопольського р-ну Вінницької обл., Україна) Подільської єпархії, Російська імперія — 8 лютого 1923, м. Варшава, Друга Річ Посполита Польська). 8 лютого 2023 р. виповнилася 100-та річниця з дня його трагічної загибелі від руки архимандрита Смарагда Латишенкова. Ця подія є знаковою в процесі організації Православної Церкви в Другій Речі Посполитій у 1920-х рр. в контексті відкремлення від Московського патріархату та звернення польського уряду до Вселенського Константинопольського патріархату щодо отримання Томосу про автокефалію.

Архієпископ Георгій (Юрій) Ярошевський у серпні 1921 р. на запрошення польського уряду прибув з Італії до Польщі і був призначений екзархом Православної Церкви в Польщі з наданням їй прав широкої автономії наказом патріарха Московського і всієї Росії Тихона Белавіна від 27 вересня 1921 р. і наказом № 1424 Священного Синоду РПЦ від 28 вересня 1921 р. У сан митрополита його возвів патріарх Тихон 30 січня 1922 р. Після призначення архієпископа Юрія екзархом Православної Церкви в Польщі з наданням йому права обласного митрополита, а Православній Церкві статусу широкої автономії починається процес відродження церковного життя.

Оскільки основна частина України була окупована Радянською Росією і виявилась недоступною для діяльності української влади, всю увагу було звернено на землі, що були окуповані, а відтак офіційно визнані урядом УНР приєднаними до Польщі за Варшавським договором 1920 р. Справа автокефалії Православної Церкви в Польщі була розпочата за життя архієпископа Георгія (Юрія) Ярошевського. І. Власовський вказує на те, що її розпочав польський уряд на конференції у Варшаві восени 1921 р., куди було запрошено самого архієпископа, єпископів Діонісія Валединського й Пантелеймона Рожновського та міністра ісповідань і освіти М. Ратая. Саме міністр заявив, що «польський уряд не уявляє собі іншого управління Православної Церкви в Польщі, як на засадах автокефалії»²².

У 1921 р. церковний уряд Православної Церкви в Польщі звертався до Московського патріарха Тихона Белавіна щодо визнання автокефалії цієї Церкви, але патріарх обмежився тільки встановленням екзархату. Канонічною підставою відмови патріарх Тихон назвав таку: «Святі канони нашої церкви передбачають автокефалію для окремих самостійних народів. Коли б народ польський, що недавно здобув незалежність, був право-

славним та просив для себе, то ми йому не одмовили б. Але давати автокефалію для ріжноплеменних православних, я перебувають у польській державі на положенню національних та релігійних меншостей, не дозволяють нам ні здоровий розум, ні святі канони. Що було можливе, то ми вже дали православним у Польщі, а власне широку автономію»²³.

Проф. І. Власовський зазначав, що «в січні 1922 р. відбувся у Варшаві перший Собор єпископів православних на території Польщі, головною задачею якого було не тільки організація внутрішнього управління Православною Церквою у відновленій Польщі, а й легалізація правового положення тої Церкви в державі шляхом переговорів з польським урядом і встановлення, як тоді називали, конкордату Православної Церкви з Польщею»²⁴.

Собор був відкритий 11—24 січня 1922 р. під головуванням митрополита Георгія (Юрія) Ярошевського. У ньому взяли участь: єпископ Крем'янецький Діонісій Валединський, єпископ Пінський Пантелеймон Рожновський і єпископ Білостоцький Володимир Тихоницький.

На Соборі єпископів у Варшаві 16 червня 1922 р. було розглянуто питання автокефалії та прийнято ухвалу такого змісту: «Приймаючи під увагу декларацію Уряду і події церковного життя в Росії, в згоді з постановою своєю в Почаєві, Собор єпископів більшістю голосів ухвалив: 1. З причини припинення в Москві діяльності законного Вищого Церковного Управління, всі справи, що торкаються Православної Церкви в Польщі, має рішати на місці Собор православних Архієреїв [...] 3. Собор православних Архієреїв, з огляду на церковну смуту і розруху в Росії, не має нічого проти автокефалії Православної Церкви в Польщі і готовий працювати в Польщі на засадах автокефалії, упевнений в добрій співпраці з Польським Урядом на основах Конституції, з тим, одначе, що Польський Уряд одержить на автокефалії Благословення Царгородського і других патріархів, а рівно Голів Автокефальних Церков — Грецької, Болгарської і Румунської, а також патріярха Московського, якщо останній поверне до влади і якщо патріярхат в Росії не буде скасований»²⁵.

Мовне питання в церковному житті стало фатальним для митрополита Георгія (Юрія) Ярошевського у справі т. зв. «розмосковлення церковного життя». І. Власовський вважав, що він став на шлях незалежнення від Москви церковно-православного життя у відновленій Польщі: «Увесь одіум в боротьбі проти відходу від Москви і за дальніше перебування «в братском единении и общении с Православной Церковью

Российской, с которой связаны неразрывными историческими узами в общецерковной жизни [...] був звернений з боку “істинно-руських людей” — духовного й світського станів — на митрополита Юрія. Ці люди все ще позирали тоді в бік Москви, очікуючи, що ось-ось звідти протягнеться всевладна рука і змінить становище. І ця ненависть, доведена до напруження, завершилась небувало трагічно в історії Православ'я: смертю Владика митрополита Юрія від руки духовної ж особи, від стрілу архимандрита Смарагда [...] 8 лютого 1923 р. у Варшаві в митрополичому домі»²⁶.

Після трагічної загибелі митрополита Георгія (Юрія) Ярошевського Церкву очолив владика Діонісій (Валединський Костянтин Миколайович; 4/16.05.1876, м. Муром, Володимирської губ., Російська імперія — 15.03.1960, м. Варшава, Польська Народна Республіка) — митрополит Варшавський і всієї Польщі, магістр богослів'я. З 1913 р. — єпископ Крем'янецький, 3-й вікарій Волинської єпархії. У 1918 р. отримав призначення на Холмську єпархію. Після 18 березня 1921 р. Західна Волинь опинилася у складі Польської держави, і 1 липня 1921 р. польський уряд визнав за Діонісієм Валединським право канонічної юрисдикції в межах Волинської єпархії. З 1922 р. — архієпископ Волинський і Крем'янецький. Митрополит Варшавський і Волинський і всієї Православної Церкви в Польщі з 27 лютого 1923 р., священноархимандрит Почаївської Свято-Успенської Лаври з правом носити білий клобук із діамантовим хрестом. Він залишався на становищі митрополита Православної Церкви в Польщі до 22 червня 1948 р., коли в Польській Народній Республіці був прийнятий у спілкування з РПЦ, але з наданням автокефалії усунутий від керівництва.

Переговори з Константинопольським патріархатом щодо автокефалії почалися в 1922 р. за митрополита Георгія (Юрія) Ярошевського і були підтримані польським урядом. До того ж Константинопольський патріарх Мелетій IV Метаксакіс також виявився зацікавлений у наданні автокефалії Польській Православній Церкві, оскільки це підносило авторитет Константинопольського патріархату, який виступав арбітром у польсько-російській суперечці. Спеціальна комісія Константинопольського патріархату після розгляду наданих митрополитом Варшавським і всієї Польщі Діонісієм Валединським документів для написання тексту Томосу встановила, що приєднання Київської митрополії до Московського патріархату відбулося внаслідок симонії і через це анулюється²⁷.

В умовах падіння Османської імперії та ліквідації султанату (1922) і подальшого здійснення політики розбудови світської держави першим президентом Туреччини Мустафою Кемалем Ататюрком (1923–1938) релігію було відокремлено від держави (1928), запроваджено світські форми навчання, всі навчальні заклади передано під управління міністерства освіти, ліквідовано дервішські ордени, запроваджено григоріанський календар (1926) тощо. Упродовж 1920–1922 рр. через війну кемалістів проти вірмен і греків радянський уряд РСФРР відправив до Туреччини військову й фінансову допомогу, а в листуванні між головою радянського уряду в Москві В. І. Леніним і Мустафою Кемалем Ататюрком ідеться про «спільну боротьбу з імперіалістичними урядами», створення підконтрольної Ататюркові турецької комуністичної партії та подальшого фінансування її з боку Комінтерну. 16 березня 1921 р. у Москві було підписано договір про «дружбу і братство», згідно з яким РСФРР передала на користь Туреччини частину територій колишньої Російської імперії та новий пакет військової й фінансової допомоги.

За час війни проти греків Мустафа Кемаль Ататюрк перебував на чолі турецької армії, війська під його командуванням вступили до м. Смирна 9 вересня 1922 р. Грецькі та вірменські частини міста були повністю спалені, грецьке населення знищене або змогло втекти. У спаленні міста звинуватили самих греків і вірмен, яких нібито підбурював на це митрополит Смирнський Хризостом Калафатис (1867–1922). Останній загинув мученицькою смертю, оскільки командувач Нуреддин-паша видав митрополита натовпу, який після тортур убив митрополита (канонізований Елладською Православною Церквою 4 листопада 1992 р.). 24 липня 1923 р. підписано Лозанську мирну угоду, за якою війну було закінчено, визначено кордони Туреччини, а також здійснено обмін населення між Туреччиною й Грецією, що означало закінчення багатомісячної історії греків в Анатолії («Малоазійська катастрофа»). Кемалістська армія вступила до Стамбула 6 жовтня 1923 р. після евакуації частини населення Антантою.

Із моменту зацікавлення польського уряду в отриманні Томосу про автокефалію Польської Церкви в Туреччині відбувалися політичні події, які вплинули на процеси обрання та подальшу діяльність Константинопольських патріархів, що були причетні до справи підготовки, підписання та надання Синодально-Канонічного Томосу Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 р. Ускладнення церковно-політичних обставин діяльності Константинопольських патріархів і взагалі православного осе-

редку на Фанарі описано в публікації митрополита Аркалогоріонського в Іракліонському окрузі на о. Крит Андрія Нанакіса²⁸.

Константинопольський патріарх Мелетій IV (грець. Μεταξάκης Εμμανουήλ Νικολάου; Метаксакіс Емануїл Ніколау; 21.09.1871, с. Парас, о. Крит, Османська імперія — 28.07.1935, Цюрих, Швейцарія) — 261-й архієпископ Константинополя — Нового Риму і Вселенський Патріарх (25.11.1921 — 20.09.1923), папа і патріарх Олександрійський і всієї Африки (Мелетій II)²⁹. У березні 1922 р. видав Томос про право Константинопольського патріархату на безпосередній нагляд і управління всіма без винятку православними парафіями, розташованими поза межами Помісних Православних Церков в Європі, Америці та інших місцях. Була утворена Фіатирська митрополія з центром у Лондоні, яка стала претендувати на підпорядкування їй всієї православної діаспори в Західній і Центральній Європі. У травні 1922 р. заснована архієпископія Північної й Південної Америки з претензією підпорядкувати їй усі православні парафії на Американському континенті. У березні 1923 р. патріарх Мелетій IV затвердив обрання митрополитом Варшавським єпископа Діонісія Валединського в Польщі. У 1923 р. прийняв під свою юрисдикцію Православну Церкву в Естонії (раніше Ревельська єпархія Російської Церкви) як автономний округ під назвою Автономна митрополія Естонії. За його ініціативою і під його головуванням в Константинополі проходив Всеправославний конгрес із 10 травня по 8 червня 1923 р., де розглядалося питання впровадження новоюліанського календаря. Також було вирішено скликати всеправославний або навіть Вселенський Собор. 6 липня 1923 р. Мелетій IV надав Томос про автономію Фінляндської Православної Церкви в юрисдикції Константинопольського патріархату (Православна архієпископія Фінляндії) і таким чином відокремив її від Московського патріархату. Це сприяло посиленню Фінляндії як незалежної держави. 8 липня 1923 р. очолив єпископську хіротонію естонського протоієрея Германа Аава, який незабаром став першим очільником Фінляндської Церкви. 10 липня 1923 р. був змушений під приводом хвороби, зважаючи на невдоволення ним з боку клиру й мирян, залишити Стамбул і перебраться на Афон. 20 вересня 1923 р. під тиском уряду Греції і внаслідок поразок грецьких військ від турецької республіканської армії склав із себе титул патріарха³⁰.

Константинопольський патріарх Григорій VII (грець. Πατριάρχης Γρηγόριος Ζ΄, Зервудакіс Григоріос, грець. Γρηγόριος Ζερβουδάκης

або Пападоставріанос; 21.09.1850, о. Сифнос — 17.11.1924, Стамбул, Туреччина) — 262-й архієпископ Константинополя — Нового Риму і Вселенський патріарх (1923–1924)³¹. Відомий як реформатор, що продовжив загальну лінію свого попередника Мелетія IV Метаксакіса після його зречення патріаршого престолу 6 грудня 1923 р., офіційно запровадив новоюліанський календар у літургійній практиці Константинопольської Церкви соборною постановою 23 лютого 1924 року³². За його підписом та підписами членів Патріаршого Синоду побачив світ історичний акт затвердження автокефалії Православної Церкви в Польщі: Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 р. (№ 4588) про визнання Православної Церкви в Польщі автокефальною. Постанову Константинопольського патріаршого Синоду було прийнято 11 листопада 1924 р.³³.

Константинопольський патріарх Костянтин VI (грец. Πατριάρχης Κωνσταντινῆς ΣΤ' Αράμπουλου; турець. Арабоглу, грець. Каратзопулос; 1859, Бурса, Османська імперія — 28.11.1930, Афіни, Греція) — 263-й архієпископ Константинополя — Нового Риму і Вселенський патріарх (17.12.1924 — 22.05.1925)³⁴. Через відсутність документів про турецьке громадянство його коротке перебування на патріаршому престолі не містить згадок про долю Синодально-Канонічного Томосу від 13 листопада 1924 р. Він перебував на патріаршому престолі тільки 43 дні, оскільки, на думку турецького уряду, підлягав закону про обмін грецького й турецького населення. Патріарх покинув Стамбул 30 січня 1925 р. і як біженець відправився до м. Салоніки (Греція). Звідти він звернувся до Ліги Націй із проханням вирішити його проблему з перебуванням на Фанарі (Туреччина). Проте ані Ліга Націй, ані грецький уряд не мали можливості вирішити цю проблему, і 22 травня 1925 р. патріарх підписав зречення від Константинопольського патріаршого престолу³⁵. Константинопольський патріарх Костянтин VI Каратзопулос листом від 13 січня 1925 р. повідомив усі Помісні Церкви про надання автокефалії Польській Православній Церкві. Митрополит Варшавський і всієї Польщі Діонісій Валединський оприлюднив текст Томосу та інші документи 13 квітня 1925 р., після кончини патріарха Московського і всієї Росії Тихона Белавіна. Проблеми зі становищем Константинопольського патріархату в Туреччині затримало на півроку приїзд делегації з Фанару для урочистостей з нагоди вручення Томосу³⁶.

*Константинопольський патріарх
Мелетій IV*

*Константинопольський патріарх
Григорій VII*

*Константинопольський патріарх
Костянтин VI*

*Константинопольський патріарх
Василій III*

Константинопольський патріарх *Василій III* (Георгіадіс *Васіліос*) (грец. Πατριάρχης Βασιλείος Γ'; 1846, Уксюдар, Стамбул, Османська імперія — 29.09.1929, Стамбул, Туреччина) — Константинопольський патріарх (1925–1929)³⁷. У липні 1925 р. *Василій III* визнав Румунську Православну Церкву патріархатом. Саме у вересні 1925 р. велика делегація від Константинопольської патріархії та очільники автокефальних Церков доставили Томос про автокефалію Польської Православної Церкви до Варшави й передали митрополитові *Діонісію Валединському*. Крім того, патріарх *Василій III* розпочав переговори з урядом Італії стосовно встановлення церковної юрисдикції на островах *Додеканес* та внесення змін до Статуту *Афону*. У 1928 р. він остаточно оформив претензії Константинопольського патріархату на свою юрисдикцію над усіма східними Помісними Церквами. Утім цю юрисдикцію визнав лише Олександрійський патріархат, який отримав право юрисдикції над православними Церквами в усій Африці, а також де-факто *Елладська Церква*. За правління патріарха *Василія III* розпочався випуск періодичного видання Константинопольського Патріархату «*Ορθοδοξία*» («Православ'я»).

Період патріаршества *Василія III* *Георгіадіса* вважається одним із найскладніших в історії Вселенського Константинопольського патріархату. На цей час було виконано угоду про обмін грецького й турецького населення між Туреччиною та Грецією. 11 митрополитів патріаршого Синоду, єпископи і сам патріарх уже не підлягали примусовому обміну, хоча продовжувався тиск із боку турецького уряду, який не визнавав вселенського характеру Константинопольського патріархату та сприймав як загрозу його вплив у православному світі³⁸.

Урочистості з приводу одержання Патріаршого Синодально-Канонічного Томосу відбулись у м. Варшаві 16–19 вересня 1925 р. Константинопольський патріарх *Василій III* *Георгіадіс* прислав до Варшави делегацію, до якої в Бухаресті приєдналась інша — від Румунського патріарха. Церемонія вручення відбулась 17 вересня 1925 р. в катедральному соборі *Св. Марії Магдалини* у Варшаві. Томос був зачитаний у всіх православних храмах Польщі. Із часу одержання Томосу церковне життя Польщі увійшло в більш-менш нормальне русло, затихли «протести», «заяви», «звернення», і Церква нарешті змогла продовжити свою місію в суспільстві.

Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 року

διατάξεων, οὐδ' ἐληνιδένου καὶ οὐνομιογονδέντα ἀπὲρ ἀγρίους
 εὐμυνοαδένου εὐλολεξείας τοῦ Μελροσσίλου Θελέου-φέρουτος
 τῶν λίγων Ἐξάρτου τοῦ Οὐνομηνίου Ὀρόνου, ἢ Μελροσίλου ἡμῶν
 μετὰ τῶν ἀπὲρ ἡμῶν Σεπάλτων Μελροσσίλων καὶ νῶσφιμῶν τῶν
 ἐν Ἀγίῳ Θεομηνίῳ εἰσαωντῶν ἡμῶν εἰδεργῶν καὶ οὐππελοργῶν
 ἐργασίᾳ ἀποφύως διαδοξάσθαι τὸ ἀπὸς ἡμῶν εὐλῆμα τῆς ἐν Θεομ-
 νίᾳ Ἀγίας Ὀροδοξίας Εὐμυνοίας καὶ τῆς ἀπὲρ ἡμῶν χορηγίας
 εὐγορίας καὶ κερῶν ἀπὸς τῆς εὐλολεξείας καὶ εὐνεφέωντος
 ὀργάνου εὐλῆς.

Ὅθεν καὶ οὐνομηνίᾳ ἐν Ἀγίῳ Θεομηνίῳ διασφηνόμενοι, εὐμυ-
 νίσημε τῆς εὐλολεξείας ὀργάνου καὶ οὐλολεξείας τῆς ἐν Θεομνίᾳ
 Ἀγίας Ὀροδοξίας Εὐμυνοίας, ἐκχορηγούντες ὅπως εὐλῆς, Θεομ-
 νίᾳ ἡμῶν Ἀδελφῶν νῶσφιμῶν, διουκῆ ἐφεξῆς καὶ δέσπον καὶ
 καὶ εὐλῆς εὐνεφέωντος καὶ εὐλολεξείας, καὶ τῆς λῆξερ καὶ
 καὶ κερῶν καὶ δεικνύμενοι καὶ τῶν χορηγῶν Ἀγίας Ὀροδο-
 ξίας Εὐλολεξείας Εὐμυνοίας, ὡς νῶσφιμῶν εὐλῆς διουκῆ τῆς
 εὐμυνοαδένου ἐκχῆς προφύως τῆς ἐν τῶν κερῶν ἐν Θεο-
 μνίᾳ Ὀροδοξίας Ἀρχιερέων εὐνεφέωντος Σεπῶν Τίνουτος, ἔχουσαν
 Θεομηνίᾳ τῶν καὶ κερῶν Σεπῶντος Μελροσσίλων Βερροβί-
 ας καὶ τῶν Θεομνίᾳ.

Θεομνίᾳ δὲ καὶ εὐλῆς τῆς κερῶν ἐν τῶν κερῶν μετὰ
 τῶν καὶ ἡμῶν Ἀγίας Ἀποστολομηνίου καὶ Θεομηνίου Οὐνομ-
 νίου Ὀρόνου καὶ τῶν καὶ κερῶν Ὀροδοξίας Εὐλολεξείας Εὐμυνοίας
 νῶσφιμῶν τῶν καὶ κερῶν, ὡς ὁ εὐλολεξείας Σεπῶντος Μελ-
 ροσίλων Βερροβίᾳ καὶ τῶν Θεομνίᾳ εὐνεφέωντος, καὶ τῆς λῆ-
 ξερ τῆς Ἀγίας Ὀροδοξίας Εὐμυνοίας, τῆς εὐγορίας καὶ ἀνῶσφιμῶν
 τῶν δὲ ἐκχορηγῶν προφύως τῆς καὶ ἡμῶν τῆς Μελροξίας τοῦ Χρι-
 στοῦ Εὐμυνοίας καὶ τῶν κερῶν τῆς εἰδεργῶν Ὀροδοξίας Εὐλολεξείας
 Εὐμυνοίας καὶ τῆς νῶσφιμῶν ἀπὸς ἐκχῆς ἐκχῆς τῶν εἰδεργῶν ὀ-
 ρογίας καὶ διαβεβαίωσιν ἀπὸς τῆς καὶ τῶν εὐλῆς καὶ τῶν κερῶν
 μέντος εὐλῆς Ἀγίας Εὐμυνοίας εὐνεφέωντος ἡμῶν τῆς Ὀροδοξίας

ωιδεως ηει ενθεβειας ηει αειτων, οσα οι δειοι ηει ιεροι νεανους ηει
 η λειψη της Αγιας Ορθοδοξου Ευμνοιας διαμενηντων, ηει οτως μνημο-
 νων, ηει τη τω λειψη εν τοις Διαβιχοις του ονοματος του Διονυσιου του
 Πατριάρχου ηει τω γοσιων Αγιωτων Πατριάρχων ηει Σεβασμιωτων
 Προέδρων τω Αγιω Ορθοδοξω Αντιοχεια Ευμνοια, οριστοτες αμα ο-
 τως ηει η εν Κοινωνια αιδεση Αγια Αντιοχεια Ορθοδοξου Ευμνοια γαμ-
 βανη το Αγιον Μυσρον αεπει τω ηει ημεωσ Αγιας Μεγαλης του Χριστου
 Ευμνοιας |

Οτωσιν ουνολαμεν οτως αποκειμενον περι Ιησουλων η εισορων
 γενικωτερας ευμνοιαστικωσ φουασ, εφεραμενων τωσ οριων τωσ δευα-
 οδοσιασ τωσ εωι μερουσ Αντιοχεια Ευμνοια, ο Σεβασμιωτικωσ Μα-
 κροπογιλω Βαρσοβιασ ηει ασιων Κοινωνιασ αωνοδινητωσ αποσ τωσ ηει
 ημεωσ Αγιωτων Πατριάρχων Διονυσιουσ Ορον. Σι ου η νο-
 ρωια μελει ασιων Εκουσωνσ Ορθοδοξω τωσ ορθοδοξωτων τωσ γο-
 γου τωσ Αγνειασ, ηει Ιητη ουτω τωσ εγρωου τωσ αιδεσησ Ευμ-
 νοιασ γρωμεν ηει ανηγημεν.

Ταυτα ουτω σοφαστα ηει υπιδεντα ηει συνοδιωσ ιε ημεωσ υπη-
 δευτα, εις μονιμον αεραφραυανη, βεβουοντα ηει δια του αεποριωσ
 Πατριάρχου ημεωσ ηει συνοδιου Τωμου, ηει αιδεσησ μεν ηει
 ενσοφραεντωσ εν τω Κωδιτω τωσ ηει ημεωσ Μεγαλης του Χριστου Ευ-
 μνοιασ, εν τω δε ηει αεραφραυτω αιδεσησ ηει αειερωσ ηει
 τω Σεβασμιωτικω Μακροπογιλω Βαρσοβιασ ηει ασιων Κοινωνιασ, τω
 εν Χριστω εγαωντω ημεωσ αιδεσησ ηει συγγελορω ηειω Διο-
 νωια, τω ηει Προεδρω τωσ Ιερωσ Συνόδου τωσ Αγιασ Ορθο-
 δοξου Αντιοχεια Ευμνοιασ τωσ Κοινωνιασ.

Κύριω δε ο Θεωσ, χαριτω ηει ούλημοισ του Κρωτου ηει
 Μεγαλου ηει Αλυου Αρχιερασ Χριστου του Θεου ημεωσ, αν-
 ριφοι εσαει τωσ ουτωσ εω ασιωνσ ουλοαων αιδεσησ Ορθοδοξου
 Αντιοχεια Ευμνοιασ τωσ Κοινωνιασ ηει αποαγοι ηει αι-
 φοι τα ηει αυτην, εις σοφασ του Αγιου Αλωσ ονοματος, α-
 φεμεν του ηει αυτην ενθεβουσ αγνηριωτασ ηει χαριων

ηει αιδεσησ
 ταυτωνσ ονω-
 σιν ενσοφρα-
 εν τωσ ηει
 συγγελωσ ε-
 ηει

αδελφών των Αγίων αδελφών ὁποδοξίων ἰδιουμογενῶν ἐκ
υἱοτήτων.

Ἐν ἔτει σωτηρίας αὐτοῦ· καὶ μὴνα Νοεμβρίου (17·).

Ἐπισημοῦς Ἡ.
Ἰωάννης Νικολαΐδης ἀσραγαὶ νεδαί.

+ Ἰωάννης Νικολαΐδης

+ Οἱ Νικολαΐδης Βασιλεῖς

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

Ἰωάννης Νικολαΐδης

про визнання Православної Церкви в Польщі Церквою автокефальною» починається з визначення того, хто є автором цього документа: «Григорій, з Божої ласки Архієпископ Константинополя — Нового Риму й Вселенський Патріарх»³⁹.

Починається текст Томосу з викладу причини його появи: «Свята Православна Церква в Богом хоронимій Польській Державі, що наділена автономним церковним устроєм й управлінням, доводить свою твердість у вірі й горливість у церковних справах, просила Наш Святійший Апостольський і Вселенський Патріарший Престол поблагословити й утвердити її автокефальний устрій, вважаючи, що в нових обставинах політичного життя, такий устрій один лише міг би задовольнити й забезпечити її потреби»⁴⁰.

У Томосі згадується про «перше відділення від Нашого Престолу Київської Митрополії й залежних від неї Православних Митрополій Литви і Польщі, а рівно ж прилучення їх до Святої Московської Церкви наступило не за приписами канонічних правил, а також не дотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який носив титул Екзарха Вселенського Престолу»⁴¹. Цим документом визнано автокефальний устрій Православної Церкви в Польщі. Найвищою владою визнано «Священний Синод Православної Церкви в Польщі, зложений із православних канонічних єпископів у Польщі на чолі, кожного разу з Головою своїм Блаженнішим митрополитом Варшавським і всієї Польщі»⁴².

Обов'язком кожного митрополита Варшавського і всієї Польщі є повідомлення, відповідно до чину Святої Православної Церкви про свій вибір та інтронізацію, зберігати все, що стосується строгого дотримання віри й побожності православної, а також всього, що наказують святі канони й чини Православної Церкви, поминати ім'я Вселенського Царгородського Патріарха й інших Патріархів та Зверхників Святих Автокефальних Церков⁴³. У проблемах чину церковного і справах загального характеру, які є переступом меж юрисдикції автокефальних Церков, слід звертатись до Вселенської Столиці Патріаршої, через яку втримується зв'язок із цілою Православною Церквою. Під текстом Томосу поставлено підписи Константинопольського Патріарха Григорія VII і 12 митрополитів Православних Церков⁴⁴.

У Другій Речі Посполитій Польській відбувалися протести з української й російської сторін проти такого запровадження автокефалії Православної Церкви. Українці протестували проти самого способу впровадження та вимагали затверджен-

ня автокефалії соборним способом з урахування українського питання в організації церковного життя. Росіяни протестували проти виходу з юрисдикції Московського патріарха і дій польського уряду, спрямованих на розрив канонічного єдності, кваліфікуючи такі дії як наступ на православ'я з боку католиків і ущемлення прав росіян. Зокрема К. Фотієв пише про якісь «адміністративні висилки» тих православних архиєреїв з боку уряду, які не погодилися прийняти автокефалію 1924 р.⁴⁵

Російське середовище в Польщі поділялося на декілька груп. Найактивнішу діяльність провадили російські монархісти та есери, які мріяли про відновлення дореволюційного державного стану й повернення на батьківщину після повалення більшовицького уряду. Тому вони виступали за збереження «єдиної і неподільної» Російської Православної Церкви, боролися з автокефалією, вимагали обов'язкового збереження церковнослов'янської мови в богослужінні як об'єднального чинника, були в опозиції до церковної ієрархії в Польщі, особливо в питаннях поступок уряду «національним меншинам», більшість із яких складали українці.

З огляду на невеликий відсоток росіян серед населення в міжвоєнній Польщі (1,6 %), російський народний рух активно виявляв себе здебільшого у великих містах: Варшаві, Гродні, Бересті, Рівному, Львові, Вільні тощо. Подекуди його підтримували місцеві москвофіли. Діяли культурно-освітні товариства «Російське товариство добродійності» та львівська «Російська народна організація», яка постала там після війни. У березні 1926 р. було засноване Російське народне об'єднання (РНО), до якого увійшла й львівська організація. На чолі став російський посол Н. Серебрянников. РНО видавало у Львові газету «Русский Голос», у Вільні — «Утро». На своєму з'їзді у 1927 р. РНО висунуло гасло «збереження єдності племен руських», причому одним із цих «племен» вони уважали українців.

У Варшаві навіть після припинення російського панування з 1918 р. діяв «Православный Церковный Совет» («Православна церковна рада») на чолі з росіянином Миколаєм Серебрянниковим, який висунув претензії на керівництво Православною Церквою в Польщі. З благословіння єп. Володимира Тихоничького було вирішено скликати для цього з'їзду православних парафій Польщі в серпні 1921 р. Програма з'їзду передбачала організацію церковно-громадських органів, парафій, засобів Церкви та їх розподіл. Однак з'їзд не відбувся, бо єпископ Крем'янецький Діонісій Валединський заборонив його. Як зга-

дує у своїй монографії о. Тимофій Міненко, Діонисій Валединський висловився так: «У програмі З'їзду я знаходжу питання про правове положення Православної Церкви в Польщі, про організацію органів церковно-громадських, про організацію парафій, про засоби православної Церкви та їх розподіл... Нехай вибачить мені Варшавська Церковна Рада! Але я не можу збагнути, хто дав їй право бути церковною організацією для всієї православної Церкви в Польщі; як не можу допустити й того, аби голос неканонічного з'їзду видавався за справжній голос Православної Церкви в Польщі»⁴⁶. Цей протест було опубліковано у варшавській газеті «Свобода» від 4 серпня 1921 р. «Російське народне об'єднання» співпрацювало з церковним керівництвом, протистояло діям уряду Другої Речі Посполитої Польської, виступало проти закриття та відбирання православних храмів та їх майна, боронило духовенство. Але разом з тим рішуче поборювало всі національні рухи в Церкві, передусім український, оскільки категорично обстоювало думку про «триєдиний російський народ».

Російськомовний текст перекладу Патріаршого й Синодально-Канонічного Томосу Вселенської Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 р. надруковано в газеті «Вѣстникъ православної митрополіи в Польшѣ» № 8 від 30 квітня 1925 р. (четвер), видавництво якої знаходилось у м. Варшава за адресою Прага, вул. Зигмунтовська, 13*. Слід зазначити, що резиденція митрополита Георгія (Юрія) Ярошевського розташовувалася поряд, на Зигмунтовській, 5. Текст було оприлюднено на першій сторінці під заголовком «Патріаршій и Синодально-Каноническій Томосъ Вселенской Константинопольской Патріархії, от 13 ноября 1924 года, о признаніи Православной Церкви в Польшѣ Церковью Автокефальной». У цілому його перекладено повністю, без вставок або купюр, і він виглядає як цілком автентичний.

Ставлення Всеукраїнської православної церковної ради УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським до Патріаршого й Синодально-Канонічного Томосу Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 р. було негативним. 13 лютого 1926 р. ВПЦР у Києві надіслала Царгородському Патріархові Василю III Георгіадісу «Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради До Його Блаженства

* Авторка публікації уклінно дякує прот. Георгію Коваленку, ректорові Відкритого Православного Університету Святої Софії-Премудрості, за надані світлини до цієї публікації.

Царгородського патріярха Василя III»⁴⁷, у якому висловила протест проти «антиканонічних, антицерковних, ворожих і дуже шкідливих для православного українського народу вчинків», проголосивши наданий Православній Церкві в Польщі «Томос» від 13 листопада 1924 р. «нікчемним». ВПЦР наголошувала на визнанні чинності тільки тієї автокефалії, яку було проголошено на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., оскільки вважала, що «український народ буде єднатись тільки під прапором тієї автокефалії», яку було проголошено в Києві. ВПЦР висловлювала вимогу, щоб православні українці в Польщі єднались тільки під зверхністю УАПЦ.

Текст «Послання...», адресованого «Его Блаженству Царгородському Патріярхові Василю III»*, опубліковано зі збірки Євгена Бачинського і датовано 1926 р.⁴⁸ У тексті йдеться про те, що «Всеукраїнська Православна Церковна Рада в м. Києві, Вищий керівничий Орган Української Православної Автокефальної церкви, в січні місяці цього 1926 року випадково одержала примірник “Томосу” Вашого попередника патріярха Григорія IV про надання благословеньства й затвердження “автокефальної організації й конституції Православної церкви в Польщі”, а трохи раніш з часописів “Діло” 16 вересня 1925 року) довідалась про урочисте проголошення у Варшаві представником Вашого Блаженства цього “Томосу”»⁴⁹.

Далі в «Посланні...» висловлено протест від ВПЦР на чолі з митрополитом УАПЦ Василем Липківським: «З приводу цих вчинків Царгородської патріяршої організації, проголошених від імені Вашого й Вашого попередника, Всеукраїнська Православна Церковна Рада висловлює цій організації у Вашій особі рішучий протест**, як проти антиканонічних, антицерковних, ворожих і дуже шкідливих для Православного Українського народу, що лише в останні роки визволяється і під приводом своєї рідної церкви єднається в свою вільну Христову сім'ю. І перш за все, самий факт затвердження Царгородським “патріяршим престолом” автокефалії Православної церкви в Польщі й канонічне від Вашого імені проголошення її є прямим порушенням канонів Святих Отців. Восьме правило третього Всесвітнього Собору каже: “Ніхто з єпископів не має права поширювати своєї власти на єпархію, яка раніш і з початку не була під його владою

* Тут і далі збережено правопис оригіналу.

** Слово «протест» надруковане в розбивку.

чи його попередників". (Порівняйте 39 правило 7 Всесвітнього Собору). Православна ж церква в Польщі ніколи Царгородському патріаршому престолу не підлягала, а як зазначено й в "Томосі" патр[іарха] Григорія належала до цілковитої автономії Київського митрополита, цебто Української церкви, від усіх прав на яку, не залишаючи за собою нічого, відмовився ще в 1685 році попередник Ваш патріарх Дионисий [IV], коли продав її в неволю Московському царському уряду. Тому, коли вже навіть визнати, що від патріарха залежить каноничне проголошення автокефалії, то каноничне право на проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі мусило б належати тільки Московському патріархові, від якого залежала Православна церква в Польщі з 1685 року до останніх часів, а ніяк не Царгородському патріархові, ні Румунському митрополитові, ні якому іншому церковному зверхникові»⁵⁰.

Далі ВПЦР подає обґрунтування протестів православних українців в Другій Речі Посполитій Польській проти Томосу: «Оскільки нам відомо, ні Українці, ні Білоруси не тільки не звертались до Царгородського патріаршого престолу за тією автокефалією, яку від Вашого імені проголошено в Варшаві, а навпаки, зустріли цей акт з великою докорою й ворожістю, бо не тільки не побачили у Вашій опіці про Святого духа Християнської свободи, яким патріарх Ієремія в XVI в. обдарував Українські православні братства, надавши їм всі права керування своєю церквою, а Ви, навпаки, своєю автокефалією позбавили народ і тих прав в своїй церкві, які ще в нього зберігались. Кому ж Ви передали права автокефалії над Українським і Білоруським Православним народом? Ви передали ці права не церкві, а москвину митрополиту Дионисію й скільком спільним з ним єпископам в Польщі, які навіть не є обранцями церкви, а призначені Польським урядом і вже виявили себе покірними його слугами на суто-церковних справах в більшій мірі, ніж, навіть, колишні Українські єпископи XVI віку, що в угоду Польському урядові пішли до унії з Римом. Тоді Царгородський патріарх став на бік народу — Українських та Білоруських братств, а від прислужників панської влади єпископів відняв права керування церквою; а Ви ще гіршим прислужникам тієї ж влади не тільки передаєте права автокефалії, а ще стверджує з них "Вищий керівний церковний орган — Святий Синод, складений з православних "каноничних" (цебто призначених Польською владою) єпископів в Польщі, на чолі з його Святістю Митрополитом Варшавським і цілої Польщі". Ви благословляєте другий

примірник того Синоду, який благословенством Ваших попередників утворив в Росії цар Петро I у 1721 р. й цим Синодом остаточно знищив волю церкви й її життя, підбив її під волю держави, — й вона перестала бути церковною організацією, а стала державною інституцією... Кому ж Ви нарешті передали права керування Православною церквою в Польщі? Ясно що передали їх, власне кажучи, польському католицькому урядові, як про це виразно говорить і сама урочистість проголошення Вашої автокефалії при домінуючій ролі представників Польського уряду»⁵¹.

Текст «Послання...» закінчується гнівними звинуваченням на адресу Вселенського Константинопольського і Московського патріархатів, які своїми діями нищать волю українського православного люду і не визнають за УАПЦ права бути Церквою всіх українців як в Україні, так і за її межами. Висновок був такий: «Отже, Всеукраїнська Православна Церковна Рада, Вищий Керівний орган Української Православної Автокефальної церкви визнає «Томос» Царгородського патріарха Григорія IV, яким патріарх Царгородський Василь III благословив і затвердив і урочисто проголосив автокефалію Православної церкви в Польщі — **актом антиканоничним, антицерковним, для Українського народу й його церкви і для всієї Православної церкви ворожим і шкідливим**, проголошує перед всіма церквами світу цей “Томос” патріарха Григорія IV нікчемним*; автокефалії, якою патріарх Василь III обдарував Правну церкву в Польщі, **не визнає** й закликає Українську церковну громаду в Польській державі будувати свою дійсну автокефалію не на паперових актах слуг неправди світу цього, а на волі, до якої закликав ХРИСТОС всі народи, на ґрунті рідної свідомості й непорушних заповітів Христа. Таку автокефалію Української церкви уже проголошено. Проголошено не в Варшаві чи іншому ворожому для життя Українського народу осередкові, де куються лише кайдани та неволя для Українського народу, а в місті Києві, цьому предвічному осередкові церковного й національного життя Українського народу; проголошено не патріархами та князями, а самим Українським народом, що зібрався на свій Всеукраїнський Церковний Собор в 1921 році; проголошено не для того, щоб рвати на часті, знесилювати живе тіло Українського народу, а для того, щоб з’єднати його й заживити всі ті тяжкі рани, які наносили й ще й досі намагаються нано-

* Слово «нікчемним» надруковане в розрядку.

сити йому різні нахабні опікуни його, рубаючи на части живе тіло Українського народу. І на чолі своєї рідної дійсно автокефальної церкви не патріархи, не зверхники, не державна влада, а сам Український народ на своєму Соборі обрав і поставив* найпочеснішого архієпископа **ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО**, митрополита Київського й всієї України**. Під прапором лише цієї автокефалії буде єднатися наш рідний, дорогий Український народ, куда б тяжка доля його не занесла»⁵².

«Послання...» датоване 13 лютого 1926 р.; його підписали Почесний голова Всеукраїнської церковної ради митрополит УАПЦ Василь Липківський, Голова ВПЦР протодиякон Василь Потієнко, члени: К. Терещенко, архієпископ Київщини Нестор Шаравівський, Микола Хомичевський, о. П. Антипчук, П. Гордовський. Таким чином, ВПЦР зайняла повністю негативістську позицію стосовно Томосу Вселенської Константинопольської патріархії 13 листопада 1924 р. і висловила протест проти цього акту.

У 1927 р. Константинопольський патріарх дарував Предстоятелю Польської Православної Церкви Діонісію титул «Блаженніший»⁵³. Весною 1927 р. митрополит Варшавський і всієї Польщі Діонісій Валединський здійснив подорож до Константинополя та до святих місць Сходу⁵⁴. Як свідчить зміст публікації цього збірника, опис і світлини, що зафіксували різні моменти описаної подорожі, блаженніший митрополит поїхав до Константинопольського патріархату до м. Стамбул (Туреччина), де зустрівся з патріархом Константинопольським Василієм III Георгіадісом та відвідав духовну семінарію на о. Халкі***. Потім владика відвідав Афіни, Олександрію, відтак зустрів Великдень у храмі Гробу Господнього в Єрусалимі, побував у біблійних місцях (Мертве море, Йордан, Вифанія, Самарія, Галілея, Назарет, Тіверіада). Далі владика Діонісій вирушив у подорож до Дамаска (Сирія) і послідовно відвідав осередки Православних Церков у Сербії (Белград, Сремські Карловці), Болгарії та Румунії⁵⁵.

Про те, що Московська патріархія не визнала Томос від 13 лютого 1924 р., свідчить звернення місцеблюстителя Московського патріаршого престолу митрополита Сергія Страгородського до митрополита Діонісія Валединського від 24 ве-

* Слова «обрав і поставив» надруковано в розрядку.

** Слово «України» надруковано в розрядку.

*** Щиро дякую за надання фотокопії цього видання архимандритові Софронію Чуприні, настоятелю Свято-Вознесенського чоловічого монастиря, пресекретареві Вінницько-Барської єпархії.

ресня 1927 р. У цьому зверненні йдеться про те, що покійний Московський патріарх Тихон Белавін благословив для Польської Православної Церкви тільки церковну автономію. Але з листів владики Діонісія виходить, що він вважає себе головою автокефальної Церкви і звертається до Московської Церкви не як до Церкви-Матері, а до рівноправної Церкви-Сестри. Через це митрополит Сергій просить надіслати йому пояснення, чи справді Православна Церква в Польщі вважає себе автокефальною, чи є благословіння Московського патріарха на отримання цієї автокефалії, і якщо його немає, то якими канонами керувалася ієрархія Церкви в Польщі при проголошенні цієї автокефалії. Наприкінці звернення митр. Сергій запитує, чи митрополит Діонісій не вважає своєчасним відновити зносини з Московською патріархією і, відповідно, відновити канонічну залежність від неї на засадах автономії. Оприлюднено тільки відповідь митрополита Діонісія Валединського до митрополита Сергія Страгородського від 29 листопада 1927 р. за № 3181⁵⁶.

Таким чином, поява Синодально-Канонічного Томосу Вселенської патріархії 13 листопада 1924 р. відбувалася у надзвичайно складних політичних умовах в період військових і революційних потрясінь у новостворених державах на початку 1920-х рр.: Другій Речі Посполитій Польській (Польська Православна Церква), Туреччині (Вселенський Константинопольський патріархат), Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці (Московський Патріархат) і Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УАПЦ). Це спричинило надзвичайно тривалий період від прийняття рішення про створення такого документа, його підписання і до подальшої передачі Польській Автокефальній Православній Церкві, що затягнувся на кілька років і супроводжувалося різноманітними проблемами та перешкодами. Зокрема, у цей період загинув митрополит Варшавський і всієї Польщі Георгій (Юрій) Ярошевський (8 лютого 1923 р.). Упродовж 1922–1927 рр. цей документ було підписано і відправлено разом із делегацією церковних діячів до Варшави, де в 1925 р. відбулося урочисте вручення в храмі Св. Марії-Магдалини у Варшаві на Празі. У 1927 р. відбувся візит очільника Польської Автокефальної Православної Церкви блаженнішого митрополита Варшавського і всієї Польщі Діонісія Валединського до Константинопольського патріархату та до святих місць Близького Сходу.

¹ Об'єднавчий Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року: Документи і матеріали / упорядники: прот. Петро Бойко, прот. Віталій Клос, І. Преловська, А. Смирнов, В. Ткачова, С. Чокалюк. Київ: Київська православна богословська академія, 2021. 630+[2] с. + іл.

² Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с. С. 613–616.

³ Лист митрополита Діонісія до місцєблюститєля Московського патріаршого престолу. *Мартирологія Українських Церков*: У 4 т. Т. І. Українська православна церква... С. 613–616.

⁴ Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Видавництво «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 220–233.

⁵ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упор.: Михайліченко Г. М., Пилявець Л. Б., Преловська І. М. К.; Львів: Жовква, 1999. 560 с. С. 375–400.

⁶ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Праці Українського Науково-го Інституту. Серія правнича. Варшава, 1931. Т. 5. Кн. 1. 318 с.; Його ж. Церковно-правні основи автокефалії. Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. 71 с.; Його ж. Автокефалія: В 2 т. Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича. Варшава, 1935. Т. 1. Засади автокефалії. 207 с.; Т. 2. Нарис історії автокефальних церков. 560 с. та ін.

⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня Української Православної Церкви в США, 1966. Репринтне вид.: Київ, 1998. Т. 4. Ч. 2 (XX ст.). 416 с.

⁸ Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, Канада, 1991. Т. 5–6. Ці томи надруковано у 5-ти примірниках як продовження вид.: С. Савчук, прот., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 4 т. Вінніпег, Канада: Накладом Видавничої Спільки «Екклєзія», (1984–1991). Савчук Семен В., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 6 т. Вінніпег: Накладом Видавничої Спільки «Екклєзія», 1984. Т. 1. 616 с.

⁹ Мінєнко Тимофій, о. Православна Церква в Україні під час другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег–Львів: Вид. Львівського музею історії релігії «Логос» накладом Колегії Св. Андрія, 2000. 392 с.

¹⁰ Преловська І. М. (наук. ред.) Митрополит Мішель (Лярош). Перша Українська автокефалія. Пер. Кислюка О.І. К., Видавничий відділ Київського Патріархату, 2015. 208 с.

¹¹ Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ Знань, 2004. 912 с.

¹² Стародуб А. Православна Церква в Польщі 1918–1922 рр.: юрисдикційні конфлікти через призму українських інтересів (На матеріалах архівного фонду Міністерства Ісповідань УНР). *Всеукраїнська Міжнародна Християнська Асамблея. Науково-практична конф., Київ, 17–18 лютого 1998 р. Довіді, повідомлення. Київ: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. С. 158–162; https://risu.ua/svitlo-ta-tini--v-prezentaciyi-papc-vlasnoyi-istoriyi_n148514?fbclid=IwZXh0bgNhZW0cMTEAAR01t0o5T12dsOTNn_zEltfGoMAfO2gDTdwjVt-Wy4D_RASijUc_bifSkk_aem_AaZI3CwKMwhYCNsvzIFY-l4qnt4e9woE6AUPaLOGcjK6MW1mlt1YiZBgckt1GlONELf5l6TouGR5M6ZcG4k0aQJ; Його ж. Ціна питання. До 80-ї річниці з дня підписання Патріаршого і Синодально-канонічного Томосу про надання автокефалії Православній Церкві в Польщі. *Людина і світ*. Київ, 2004, № 7, С. 18–23; Його ж. «Джерела» та «витоки» автокефалії Православної Церкви в Польщі; Andrzej Borkowski, archim. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. 252 s. *Український Археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 21/22. Український Археографічний Збірник. Том 24–25. Київ: Українські пропілеї, 2018. С. 897–903; Його ж. Копії Патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року в польських архівах. *Наукові записки Національного університету «Острозька**

Академія». Серія «Історичні науки». Острог, Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2021. Вип. 32. С. 134–139 та ін.

¹³ Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ. / В. Т. Борщевич. Рівне: Волин. Обереги, 2021. 1012 с.

¹⁴ Йосифчук М., свящ. Проблема автокефалії Української Православної Церкви в часи правління Директорії Української Народної Республіки у 1918–1922 рр. Дис... канд. богосл. наук. Київ, 2001. 224 с.; Його ж. Церковно-державні відносини за Директорії УНР і проголошення нею 1 січня 1919 р. «Закону про вищий уряд Української Автокефальної Соборної Православної Церкви. *Труди Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату* / ред. кол. митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Єпіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. [Київ], 2014. #13. С. 4–17; Його ж. Державно-церковна діяльність Олександра Лотоцького на чолі міністерства ісповідань та посольства УНР у Туреччині в 1918–1920 рр. *Православ'я в Україні: Зб. матеріалів ІХ-ої Міжнар. конф. До 1050-річчя упокоєння святої рівноапостольної Ольги та 30-річчя відродження Київської православної богословської академії* / Під ред. д. н. з богосл. митр. Київського і всієї України Єпіфанія, проф., д. н. з богосл. прот. О. Трофимлюка, д. і. н. Г. Папакіна, Н. М. Куковальської та ін. 20 листопада 2019 р. Київ: [Київ. прав. богосл. академія], 2019. С. 252–275 та ін.

¹⁵ Преловська І. М. З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні (на матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України). *Розбудова держави*. Київ, 1998. № 9–10. С. 97–106; Її ж. «Українська церква автокефальна як була, так завжди і оставалась, але вона була підчинена насильством, і тепер вона повинна бути знов автокефальною...» До 90-ої річниці Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувся 14–30 жовтня 1921 р. в Києво-Софійському соборі. *Труди Київської Духовної Академії. Богословсько-історичний щорічник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату* / ред. кол.: єп. Переяслав-Хмельницький і Бориспільський Єпіфаній (Думенко) — гол. ред. [та ін.]. [Київ]: Київська православна богословська академія, 2011. № 8. С. 7–17; Її ж. Ідея автокефалії в документальних матеріалах Української Автокефальної Православної Церкви (1917–1939). Міжнародна науково-богословська конференція «100-ліття Української Визвольної Боротьби: процеси українського державотворення та становлення Помісної Православної Церкви в Україні»; м. Київ, 08 листопада 2017 р. *Бюлетень міжнародної науково-богословської конференції «Століття української визвольної боротьби: процеси українського державотворення та становлення Помісної Церкви в Україні»*. Київ, 2018. С. 55–66; Митр. Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Видавництво «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. та ін.

¹⁶ Нанакис Андреас. Історія Вселенського Константинопольського патріархата в ХХ столітті. *Православна Церковь в Восточной Европе. ХХ век*. (Під ред. Кристин Шайо) / Пер. с фр. Київ: Дух і Літера, 2010. 433 с. С. 25–51.

¹⁷ Фотиев К. В. Попытки Украинской Церковной Автокефалии в ХХ веке. Мюнхен, [1955]. 80 с.

¹⁸ Свитич А. Православная Церковь в Польше и её автокефалия. Буенос-Айрес, 1959. 224 с.

¹⁹ Цыпин Владислав, прот. Історія Русской Церкви. 1917–1997. Москва: Изд. Спасо-Преображенского Варлаамского монастыря, 1997. Т. 9. 831 с.

²⁰ Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в ХХ веке. Москва: Вече, Лепта, 2010. 480 с.: ил.; Його ж. Константинопольская и Русская Церкви в период великих потрясений (1910-е – 1950-е гг.). Москва: Общецерковная аспирантура им. Свв. Кирилла и Мефодия, 2019. 304 с. та ін.

²¹ Савчук Семен В., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 6 т. Вінпег: Накладом Видавничої Спілки «Екклесія», 1984. Т. 1. 616 с. С. 351–352.

²² Власовський І. Нарис історії... Т. 4. Ч. 2 (ХХ ст.). 416 с. С. 23.

²³ Резолюция Святейшего Патриарха Тихона на прошении, поданном польским поверенным в делах в Москве, о даровании прав автокефалии Православной Церкви в Польше. *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. Сборник документов в 2-х чч. 1917–1943.* / Сост. М. Е. Губонин. Москва: Изд. Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. 1064 с. С. 181.

²⁴ Власовський І. Нарис історії... Т. 4. Ч. 2, с. 20; Свитич А. Православная Церковь в Польше... С. 13–17.

²⁵ Власовський І. Нарис історії... С. 23–24.

²⁶ Власовський І. Нарис історії... С. 23.

²⁷ Саган О.Н. Вселенське православ'я... С. 599.

²⁸ Нанакис Андреас. История Вселенского Константинопольского патриархата в XX столетии... С. 25–51.

²⁹ https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%82%D1%96%D0%B9_IV

³⁰ Нанакис Андреас. История Вселенского Константинопольского патриархата в XX столетии... С. 33–39.

³¹ [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_VII_\(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_VII_(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9))

³² Нанакис Андреас. История Вселенского Константинопольского патриархата в XX столетии... С. 40–41.

³³ Саган О.Н. Вселенське православ'я... С. 600.

³⁴ [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_VI_\(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_VI_(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9))

³⁵ Нанакис Андреас. История Вселенского Константинопольского патриархата в XX столетии... С. 41–42.

³⁶ Саган О.Н. Вселенське православ'я... С. 600.

³⁷ [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B9_III_\(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B9_III_(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9))

³⁸ Нанакис Андреас. История Вселенского Константинопольского патриархата в XX столетии... С. 42.

³⁹ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 610.

⁴⁰ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 610.

⁴¹ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 610–611.

⁴² Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 611.

⁴³ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 611.

⁴⁴ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 612.

⁴⁵ Фотиев К. В. Попытки Украинской Церковной Автокефалии в XX веке. Мюнхен, [1955]. 80 с. С. 53.

⁴⁶ Міненко Тимофій, о. Православна Церква в Україні... С. 22.

⁴⁷ Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради До Його Блаженства Царгородського патріарха Василя III з 13 лютого 1926 р. Мюнхен; Нюрнберг: Вид. Краєвої Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Західній Німеччині, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, Schleibheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 с. С. 5–10. *Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Вид-во «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 228–233.*

⁴⁸ Додаток № 1. Результати дослідження оригіналу «Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського патріярха Василя III з 13 лютого 1926 р.» членами Експертної Комісії Української Вільної Академії Наук для встановлення автентичності історичних документів. Західна Німеччина, 10 лютого 1955 р. ПРОТОКОЛ Ч. Мюнхен; Нюрнберг: Вид. Краєвої Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Західній Німеччині, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 с. С. 11–14. *Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Вид-во «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 228–233.*

⁴⁹ Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського патріярха Василя III з 13 лютого 1926 р. Мюнхен; Нюрнберг: Вид. Краєвої Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Західній Німеччині, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 с. С. 5–10. *Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Вид-во «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 228.*

⁵⁰ Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського патріярха Василя III з 13 лютого 1926 р. Мюнхен; Нюрнберг: Вид. Краєвої Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Західній Німеччині, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 с. С. 5–10. *Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Вид-во «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 228–229.*

⁵¹ Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського патріярха Василя III з 13 лютого 1926 р. Мюнхен; Нюрнберг: Вид. Краєвої Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Західній Німеччині, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 с. С. 5–10. *Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Вид-во «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 230–231.*

⁵² Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського патріярха Василя III з 13 лютого 1926 р. Мюнхен; Нюрнберг: Вид. Краєвої Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Західній Німеччині, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 с. С. 5–10. *Митрополит Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори: У 6 т. / Упор.: Ірина Преловська, Інна Яворська. Київ: Вид-во «Українські пропілеї», 2018. Т. 3. 306 с. С. 232–231.*

⁵³ Саган О.Н. Вселенське православ'я... С. 600.

⁵⁴ Алексій, Єпископ. Посвященіє Его Блаженствомъ Блаженнѣйшимъ Митрополитомъ Діонисіємъ Святыхъ Православныхъ Автокефальныхъ Восточныхъ Церквей. Варшава, Синодальная Типографія, 1928. 146 с.

⁵⁵ Алексій, Єпископ. Посвященіє Его Блаженствомъ Блаженнѣйшимъ Митрополитомъ Діонисіємъ... С. 146.

⁵⁶ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. I... С. 613–616.

¹ Obiednavchyi Sobor Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 15 hrudnia 2018 roku: Dokumenty i materialy / upo.: prot. Petro Boiko, prot. Vitalii Klos, I. Prelovska, A. Smyrnov, V. Tkachova, S. Chokaliuk. Kyiv: Kyivska pravoslavna bohoslavna akademiia, 2021. 630+[2] s. + il.

² Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I. Ukrainka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy. Baltymor, Toronto: Ukrainke Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka, 1987. 1207 s. S. 613–616.

³ Lyst mytropolitya Dionysiiia do mistsebliustytelia Moskovskoho patriiarshoho prestolu. *Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I. Ukrainka pravoslavna tserkva...* S. 613–616.

⁴ Mytropolyt Vasyl Lypkivskiy (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Uporiadnyky: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 220–233.

⁵ Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPTs 14–30 zhovtnia 1921 roku: dokumenty i materialy / Upor.: Mykhailichenko H. M., Pyliavets L. B., Prelovska I. M. Kyiv; Lviv: Zhovkva, 1999. 560 s. S. 375–400.

⁶ Lototskyi O. Ukrainski dzherela tserkovnoho prava. Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu. Seriiu pravnycha. Varshava, 1931. T. 5. Kn. 1. 318 s.; Yoho zh. Tserkovno-pravni osnovy avtokefalii. Varshava: Drukarnia Synodalna, 1931. 71 s.; Yoho zh. Avtokefalia: V 2 t. Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu. Seriiu pravnycha. Varshava, 1935. T. 1. Zasady avtokefalii. 207 s.; T. 2 Narys istorii avtokefalnykh tserkov. 560 s. ta in.

⁷ Vlasovskyi I. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy: U 4 t., 5 kn. Niu-York, Bavnd Bruk: Drukarnia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v SSHa, 1966. Repryntne vyd.: K., 1998. T. 4. Ch. 2 (XX st.). 416 s.

⁸ Mulyk-Lutsyk Yu. Istoriia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi. Vinnipeh, Kanada, 1991. T. 5–6. Tsi tomy nadrukovano u 5-ty prymirnykakh yak prodovzhennia vyd.: S. Savchuk, prot., Mulyk-Lutsyk Yu. Istoriia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi: U 4 t. Vinnipeh, Kanada: Nakladom Vydavnychoi Spilky «Ekkleziiia» (1984–1991). Savchuk Semen V., Mulyk-Lutsyk Yu. Istoriia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi: U 6 t. Vinipeh: Nakladom Vydavnychoi Spilky «Ekkleziiia», 1984. T. 1. 616 s.

⁹ Minenko Tymofii, o. Pravoslavna Tserkva v Ukraini pid chas druhoi svitovoi viiny 1939–1945 (Volynskiyi period). Vinnipeh–Lviv: Vyd. Lvivskoho muzeiu istorii religii «Lohos» nakladom Kolehii Sv. Andriia, 2000. 392 s.

¹⁰ Prelovska I. M. (nauk. red.) Mytropolyt Mishel (Liarosh). Persha Ukrainska avtokefalia. Per. Kysliuka O.I. Kyiv, Vydavnychiy viddil Kyivskoho Patriarkhatu, 2015. 208 s.

¹¹ Sahan O.N. Vselenske pravoslavia: sut, istoriia, suchasnyi stan. Kyiv: Svit Znan, 2004. 912 s.

¹² Starodub A. Pravoslavna Tserkva v Polshchi 19181922 rr.: yurysdyktsiini konflikty cherez pryzmu ukrainskykh interesiv (Na materialakh arkhivnoho fondu Ministerstva Ispovidan UNR). *Vseukrainska Mizhnarodna Khrystyianska Asambleia. Naukovo-praktychna konf.*, Kyiv, 17–18 liutoho 1998 r. Dopovidi, povidomlennia. Kyiv: Vyd. Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 1998. S. 158–162; https://risu.ua/svitlo-ta-tini--v-prezentatsiyi-papc-vlasnoyi-istoriyi_n148514?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR01t0o5T12dsOTNn_zEltfGoMAfO2gDTdWjVt-Wy4D_RASijjUc_bifSkk_aem_AaZl3CwKMwhYCNsvzIFY-l4qnt4e9woE6AUPaLOGcjK6MW1mIt1YiZBgckt1GI0NELf5l6TouGRe5M6ZcG4k0aQJ; Yoho zh. Tsina pytannia. Do 80-yi richnytsi z dnia pidpysannia Patriarshoho i Synodalno-kanonichnoho Tomosa pro nadannia avtokefalii Pravoslavonii Tserkvi v Polshchi. *Liudyna i svit*. Kyiv, 2004, № 7, S. 18–23; Yoho zh. «Dzherela» ta «vytoky» avtokefalii Pravoslavnoi Tserkvy v Polshchi Andrzej Borkowski, archimandryt. Między Konstanyntynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. – 252 s. *Ukrainskyi Arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*. Vyp. 21/22. Ukrainskyi Arkheohrafichnyi Zbirnyk. Tom 24–25. Kyiv: Ukrainski propilei, 2018. S. 897–903; Yoho zh. Kopii Patriarshoho i Synodalno-Kanonichnoho Tomosu 1924 roku v polskykh arkhivakh. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». Seriiu «Istorychni nauky»*. Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia, 2021. Vyp. 32. S. 134–139 ta in.

¹³ Borshchevych V. Mytropolyt Oleskii (Hromadskyi) v istorii ukrainskoho pravoslavia pershoi polovyny XX. / V. T. Borshchevych. Rivne: Volyn. Oberehy, 2021. 1012 s.

¹⁴ Yosyfchuk M., sviashch. Problema avtokefalii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v chasy pravlinnia Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki u 1918–1922 rr. Dys... kand. bohosl. nauk. Kyiv, 2001. 224 s.; Yoho zh. Tserkovno-derzhavni vidnosyny za Dyrektorii UNR i proholoshennia neiu 1 sichnia 1919 r. «Zakonu pro vyshchyi uriad Ukrainskoi Avtokefalnoi Sobornoii Pravoslavnoi Tserkvy. *Trudy Kyivskoi Duhovnoi Akademii: bohoslavo-*

istorychnyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu / red. kol. mytropolyt Pereiaslav-Khmelnitskyi i Bilotserkivskiy Epifanii (Dumenko) (hol. red.) [ta in.]. [Kyiv], 2014. №13. S. 4–17; Yoho zh. Derzhavno-tserkovna diialnist Oleksandra Lototskoho na choli ministerstva ispovidan ta posolstva UNR u Turechchyni v 1918–1920 rr. Pravoslavia v Ukraini: Zb. materialiv IX-oi Mizhnar. konf. Do 1050-richchia upokoiennia sviatoi rionoapostolnoi Olhy ta 30-richchia viddrozhennia Kyivskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii / Pid red. d. n. z bohosl. mytropolyta Kyivskoho i vsiiei Ukrainy Epifaniia, prof., d. n. z bohosl. prot. O. Trofyliuka, d. i. n. H. Papakina, N. M. Kukovalskoi ta in. 20 lystopada 2019 r. Kyiv: [Kyiv. prav. bohosl. akademiia], 2019. S. 252–275 ta in.

¹⁵ Prelovska I. M. Z istorii zmanhan za avtokefaliuu natsionalnykh pravoslavnykh tserkov u Hruzii i v Ukraini (na materialakh fondu № 3984 TsDAVO Ukrainy). *Rozbudova derzhavy*. Kyiv, 1998. № 9–10. S. 97–106; Yii zh. «Ukrainska tserkva avtokefalna yak bula, tak zavzhdy i ostavalas, ale vona bula pidchynena nasylstvom, i teper vona povynna buty znov avtokefalnoiu...» Do 90-oi richnytsi Pershoho Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy, shcho vidbuvsia 14–30 zhovtnia 1921 r. v Kyievo-Sofiiskomu sobori. *Trudy Kyivskoi Duhovnoi Akademii. Bohoslavsko-istorychnyi shchorichnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu / red. kol.: yep. Pereiaslav-Khmelnitskyi i Boryspilskiy Epifanii (Dumenko) — hol. red. [ta in.]. [Kyiv]: Kyivska pravoslavna bohoslavska akademiia, 2011. № 8. S. 7–17; ; Yii zh. Ideia avtokefalii v dokumentalnykh materialakh Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1917–1939). Mizhnarodna nauково-bohoslovska konferentsiia «100-littia Ukrainskoi Vyzvolnoi Borotby: protsesy ukrainskoho derzhavotvorenna ta stanovlennia Pomisnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini»; m. Kyiv, 08 lystopada 2017 r. *Biuletyn mizhnarodnoi nauково-bohoslovskoj konferentsii «Stolittia ukrainskoi vyzvolnoi borotby: protsesy ukrainskoho derzhavotvorenna ta stanovlennia Pomisnoi Tserkvy v Ukraini»*. Kyiv, 2018. S. 55–66; Mytropolyt Vasyl Lypkivskiy (1864–1937). *Vybrani tvory: U 6 t. / Upor.: Iryna Prelovska, Inna Yavorska*. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. ta in.*

¹⁶ Nanakys Andreas. Ystoryia Vselenskoho Konstantynopolskoho patryarkhata v KhKh stoletty. *Pravoslavnaia Tserkov v Vostochnoi Evrope. KhKh vek. (Pod red. Krystyn Shaio) / Per. s fr.* Kyiv: Dukh i Litera, 2010. 433 s. S. 25–51.

¹⁷ Fotyev K. V. Popytky Ukrainskoi Tserkovnoi Avtokefaly v KhKh veke. Miunkhen, [1955]. 80 s.

¹⁸ Svytych A. Pravoslavnaia Tserkov v Polshe y eï avtokefalya. Buenos-Aires, 1959. 224 s.

¹⁹ Tsyypin Vladyslav, prot. Ystoryia Russkoi Tserkvy. 1917–1997. M.: Yzd. Spaso-Preobrazhenskoho Varlaamskoho monastyrnia, 1997. T. 9. 831 c.

²⁰ Shkarovskiy M. V. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v XX veke. M.: Veche, Lepta, 2010. 480 s.: yl.; Yoho zh. Konstantynopolskaia y Russkaia Tserkvy v peryod velykykh potriasenyi (1910-e – 1950-e hh.). M.: Obshchetserkovnaia aspyrantura ym. Svv. Kyrylla y Mefodyia, 2019. 304 s. ta in.

²¹ Savchuk Semen V., Mulyk-Lutsyk Yu. Istoryia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi: U 6 t. Vinipeh: Nakladom Vydavnychoi Spilky «Ekklezii», 1984. T. 1. 616 s. S. 351–352.

²² Vlasovskiy I. Narys istorii... T. 4. Ch. 2 (XX st.). 416 s. S. 23.

²³ Rezoliutsiia Sviateisheho Patryarkha Tykhona na proshenyi, podannom polskym poverennym v delakh v Moskve, o darovannyi prav avtokefalyi Pravoslavnoi Tserkvy v Polshe. *Akty Sviateisheho Tykhona, Patryarkha Moskovskoho y vseia Rossyy, pozdneishye dokumenty y perepyska o kanonycheskom preemstve vïsshei tserkovnoi vlasty. Sbornyk dokumentov v 2-kh chch. 1917–1943 / Sost. M. E. Hubonyn*. M.: Yzd. Pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho Bohoslavskoho Ynstituta, 1994. 1064 s. S. 181.

²⁴ Vlasovskiy I. Narys istorii... T. 4. Ch. 2, s. 20; Svytych A. Pravoslavnaia Tserkov v Polshe... S. 13–17.

²⁵ Vlasovskiy I. Narys istorii... S. 23–24.

²⁶ Vlasovskiy I. Narys istorii... S. 23.

²⁷ Sahan O.N. Vselenske pravoslavia... S. 599.

²⁸ Nanakys Andreas. Ystoryia Vselenskoho Konstantynopolskoho patryarkhata v KhKh stoletyy... S. 25–51.

²⁹ https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%82%D1%96%D0%B9_IV

³⁰ Nanakys Andreas. Ystoryia Vselenskoho Konstantynopolskoho patryarkhata v KhKh stoletyy... S. 33–39.

³¹ [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_VII_\(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_VII_(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9))

³² Nanakys Andreas. Ystoryia Vselenskoho Konstantynopolskoho patryarkhata v KhKh stoletyy... S. 40–41.

³³ Sahan O.N. Vselenske pravoslavia... S. 600.

³⁴ [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_VI_\(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_VI_(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9))

³⁵ Nanakys Andreas. Ystoryia Vselenskoho Konstantynopolskoho patryarkhata v KhKh stoletyy... S. 41–42.

³⁶ Sahan O.N. Vselenske pravoslavia... S. 600.

³⁷ [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B9_III_\(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B9_III_(%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9))

³⁸ Nanakys Andreas. Ystoryia Vselenskoho Konstantynopolskoho patryarkhata v KhKh stoletyy... S. 42.

³⁹ Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 610.

⁴⁰ Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 610.

⁴¹ Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 610–611.

⁴² Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 611.

⁴³ Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 611.

⁴⁴ Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 612.

⁴⁵ Fotev K. V. Popytky Ukraynskoï Tserkovnoi Avtokefaly v XX veke. Miunkhen, [1955]. 80 s. S. 53.

⁴⁶ Mینenko Tymofii, o. Pravoslavna Tserkva v Ukraini... S. 22.

⁴⁷ Poslannia Vseukrainskoï Pravoslavnoi Tserkovnoi Rady Do Yoho Blazhenstva Tsarhorodskoho patriarkha Vasyliia III z 13 liutoho 1926 r. Miunkhen; Niurnberh: Vyd. Kraievoi Tserkovnoi Rady Ukrainkoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Nimechchyni, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 s. S. 5–10. *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyy (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Upor.: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 228–233.*

⁴⁸ Dodatok № 1. Rezultaty doslidzhennia oryhalu «Poslannia Vseukrainskoï Pravoslavnoi Tserkovnoi Rady Do Yoho Blazhenstva Tsarhorodskoho patriarkha Vasyliia III z 13 liutoho 1926 r.» chlenamy Ekspertnoi Komisii Ukrainkoï Vilnoi Akademii Nauk dlia vstanovlennia avtentychnosti istorychnykh dokumentiv. Zakhidna Nimechchyna, 10 liutoho 1955 r. Protokól Ch. Miunkhen; Niurnberh: Vyd. Kraievoi Tserkovnoi Rady Ukrainkoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Nimechchyni, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 s. S. 11–14. *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyy (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Uporiadnyky: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 228–233.*

⁴⁹ Poslannia Vseukrainskoï Pravoslavnoi Tserkovnoi Rady Do Yoho Blazhenstva Tsarhorodskoho patriarkha Vasyliia III z 13 liutoho 1926 r. Miunkhen; Niurnberh: Vyd.

Kraievoy Tserkovnoi Rady Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Nimechchyni, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 s. S. 5–10. *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Uporiadnyky: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 228.*

⁵⁰ Poslannia Vseukrainskoi Pravoslavnoi Tserkovnoi Rady Do Yoho Blazhenstva Tsarhorodskoho patriiarkha Vasyliia III z 13 liutoho 1926 r. Miunkhen; Niurnberh: Vyd. Kraievoy Tserkovnoi Rady Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Nimechchyni, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 s. S. 5–10. *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Uporiadnyky: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 228–229.*

⁵¹ Poslannia Vseukrainskoi Pravoslavnoi Tserkovnoi Rady Do Yoho Blazhenstva Tsarhorodskoho patriiarkha Vasyliia III z 13 liutoho 1926 r. Miunkhen; Niurnberh: Vyd. Kraievoy Tserkovnoi Rady Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Nimechchyni, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 s. S. 5–10. *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Uporiadnyky: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 230–231.*

⁵² Poslannia Vseukrainskoi Pravoslavnoi Tserkovnoi Rady Do Yoho Blazhenstva Tsarhorodskoho patriiarkha Vasyliia III z 13 liutoho 1926 r. Miunkhen; Niurnberh: Vyd. Kraievoy Tserkovnoi Rady Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Nimechchyni, Druck: Dr. Peter Belej, München 13, SchleiBheimer Str. 71, Germany, 1955. 16 s. S. 5–10. *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi (1864–1937). Vybrani tvory: U 6 t. / Uporiadnyky: Iryna Prelovska, Inna Yavorska. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainski propilei», 2018. T. 3. 306 s. S. 232–231.*

⁵³ Sahan O.N. Vselenske pravoslavia... S. 600.

⁵⁴ Aleksii, Epyskop. Postshchenie Eho Blazhenstvom Blazhennŭishym Mytropolytom Dionysiem Sviatŭykh Pravoslavnykh Avtokefalnykh Vostochnykh Tserkvei. Varshava, Synodalnaia Typohrafiya, 1928. 146 s.

⁵⁵ Aleksii, Epyskop. Postshchenie Eho Blazhenstvom Blazhennŭishym Mytropolytom Dionysiem... S. 146.

⁵⁶ Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov: U 4 t. T. I... S. 613–616.